

I. OBECNÉ ÚVAHY

MODERNA – AVANTGARDA – POSTMODERNA

Sborník příspěvků ze stejnojmenné mezinárodní konference
pořádané v Brně ve dnech 22.-23. 10. 2002

Věnováno životnímu jubileu prof. PhDr. Danuše Kšicové, DrSc.

NOVÁ LITERATURA A AREÁLOVÁ STUDIA

IVO POSPÍŠIL (BRNO)

Metodologickým východiskem výzkumu, který měl a má obohatit filologické vědy a výuku jazyků a literatur, je projekt integrované žánrové typologie, brněnské pojetí literární komparatistiky a genologie a ovšem areálové koncepce, které počínají nikoli americkými areálovými studii, ale zcela autochtonně Josefem Dobrovským a slavistickou školou 18. a 19. století. Zdaleka však nejde pouze o obohacení filologické výuky z hlediska informací a kontextové šíře: jde o důležitý metodologický posun, který bychom mohli charakterizovat jako zpevnění filologického jádra a posílení okolní plazmy příbuzných a blízkých vědních oborů; tedy na jedné straně překonání imanentní uzavřenosti filologie, na druhé straně postupné spojení lingvistiky a literární vědy jako již rozpojených součástí původní filologické jednoty. Původní oborová synkretičnost vycházela z menší specializace jednotlivých oborů; proto také vznikaly monografie z dějin jazyka a literatury a vše se v nich chápalo jako celek: jazyk je materiálem literatury a literatura je realizační plochou jazyka, jenž se manifestuje v textech a mluvních projevech. K tomu se postupně dodávala časová (historická, diachronní) a funkčně synchronní dimenze. Oproti původnímu pojetí se začala vytrácet prostorová filologie, která je nejvíce spjata se zónami a areály, a tedy s tím, co se v těchto prostorách děje a co je nutné znát a pochopit. Je to prostor přírodní, ale také společenský a politický: na hraně přírodně sociálního se pohybuje sexuální život a svět obou pohlaví, stejně jako rodina. K filologii se tu přirozeně připojují sociologie, politologie, filozofie, psychologie, gender studies aj. Současně je zřejmé, že jazyk a texty nevystihují areál zcela, ale také – z druhé strany – že areál z valné části promlouvá jazykem a jeho produkty.

V poslední době lze pozorovat, že se znovu prohlubuje krize literární vědy, přičemž ani hermeneutika, ani dekonstruktivismus nestačí nahradit to, co od literární vědy dnešní vědecké generace požadují. Intimizace, soukromí, výrazná individualizace a zniternění literární recepce a komunikace, resp. takřka absolutní svoboda interpretace a volnost vnášet do interpretačního koloběhu přemíru násilné subjektivity vyvolávají reakce v obrácení k starým kulturněhistorickým nebo sociologickým přístupům, které tu však vystupují pod jinými etiketami (labels).

Například v české literární vědě se objevují pokusy nově koncipovat sociologickou metodu, naposledy ve stati Aleše Hamana, který navazuje na některé myšlenky Jana Mukařovského, např. o přechodech mezi estetickou normou a normami mimoestetickými, a manifestuje, že dnešní tzv. komuni-

kativní pojetí literatury může být cestou inspirující se starou sociologií literatury a vytvářející most k překonání dnešní atomizace a subjektivizace: „Komunikativní založení kultury navozuje také možnost změny v přístupu k dějinám, který se rozchází s dnešním diskontinuítním pojetím (v zásadě se nepřilíší lišicím od marxistického pojetí ekonomickospolečenských formací; u Foucaulta je zdrojem odlišnosti kulturních formací rozdíl řádů vědění, u Kuhna jsou to rozdílná vědní paradigmatata). Proti tomuto diskontinuítnímu pojetí by bylo možno postavit pojetí literární historie jako hermeneutiky sociálně situovaného dialogu v čase [...] Zdá se, že období atomizace, izolace, anarchie a bezbřehé pluralitní tolerance (signalizující ztrátu hierarchie hodnot) příznačné pro konec století (a tisíciletí) vyústí nakonec v potřebu rehabilitovat dialektický koncept analogie, jednoty v rozdílnosti, jenž by umožnil navázat zpřetřhané souvislosti. Pojmy jednoty, celistvosti se totiž v obavě z uniformity autoritativních ideologií ztratily z obzoru dnešních intelektuálů. Analogie vývojových řad a jejich vzájemné vztahy vytvářející dialogické, sociálně strukturované kulturně komunikativní situace, je konceptem, jenž nabízí možnost takového pohledu na dějiny literatury, z jehož perspektivy by nebyly pouhou ilustrací obecných dějin, nýbrž aktivní složkou reflexe dějinného procesu kultury jako komunikace v čase.“¹

Zájem o sociologii literatury², která se má odvozovat z nových komunikativních modelů literatury, svědčí o úporné snaze po „pořádku“ v literárních hodnotách a také po pevnějších, exaktnějších kritériích literární axiologie. „Nová sociologie“ však nemůže nevzít v úvahu právě dlouholetý vývoj imanentních metod (formálních škol, strukturalismu) a nejen hermeneutiku a komunikativní estetiku. Ožívování a především nutnost vytváření nových kontextů měla za cíl i naše nová edice účebního textu českého slavisty Karla Krejčího a úvodní metodologická studie.³

Rozevírání filologie ve směru sociálních věd je patrné také v lingvistice. Dokladem využití takového pohledu na vývoj jazyka je pozoruhodná studie ruského lingvisty Viktora Živova (Institut ruského jazyka Ruské akademie věd v Moskvě), který revidoval starší názory na tzv. východoslovanskou či ruskou diglosii.⁴

¹ A. Haman: *Historie literatury a sociologie*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, V 2, 2000, 11-12.

² I. Pospíšil: *Nové debaty o sociologii*. Opera Slavica 2001, č. 3, s. 43-46.

³ Karel Krejčí: *Sociologie literatury*. Editoři: Ivo Pospíšil – Miloš Zelenka. Vychází ve spolupráci Ústavu slavistiky a Literárněvědné společnosti AV ČR. Masarykova univerzita, Brno 2001. Úvodní studie: I. Pospíšil – M. Zelenka: *Souvislosti sociologického přístupu k literatuře a komparatistické impulsy Karla Krejčího v meziválečném období: na pomezí sociologismu a strukturální estetiky*, s. 5-32.

⁴ В. Живов: *Формирование норм русского литературного языка нового типа и их предыстория*, in: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein,

Prostorovost jazyka a literatury byla odedávna doménou konfrontačního studia jazyků v lingvistice a komparatistice v literární vědě. V literární vědě může být dobrým příkladem metodologie slovenského komparatisty Dionýze Ďurišina, jehož projekt *Osobitné medziliterárne spoločnosti I-VI* znamenal zásadní odmítnutí europocentrického modelu literatury: rozmanitý materiál asijských, afrických i latinskoamerických literatur přispěl k vymezení meziliterárních společností jako prostorově administrativních kulturních celků. Šestisvazkový komplet, který jednak prohloubil pojmoslovný aparát meziliterárního procesu, jednak metodiku zkoumání tohoto fenoménu, přinesl celkem 84 studií od 57 badatelů z rozmanitých univerzit a akademií věd (Bratislava, Budapešť, Moskva, Petrohrad, Praha, Skopje, Tallinn, Taškent, Záhřeb aj.)⁵.

Podobně nyní často v komparatistice frekventované pojmy region, regionalismus, centrum a periferie spojují tradiční filologické obory s areálovým prostorovým pojetím.⁶

Situace v areálu střední a jihovýchodní Evropy, který byl spojen s existencí totalitních a autoritativních režimů a nyní bývá nazýván postkomunistickým, si z tohoto hlediska zasluhuje mimořádné pozornosti. Právě sem se v poslední době přesouvá areálové těžiště sociálních věd, neboť o této oblasti můžeme vypovídat jednak z autopsie, jednak z pozice poměrně blízkého sousedství nebo snadné dostupnosti. Složitě procesy v areálu bývalého Sovětského svazu, ale také ve střední Evropě a na Balkáně dokládají důležitost tohoto úkolu jak z hlediska praktického využití, tak z hlediska metodologického vývoje obou vědních sfér.

V tomto smyslu je slavistika výchozí disciplínou pro tato studia par excellence, neboť do sebe zahrnuje většinu tohoto areálu, ale také široké kontextové zapojení pokrývající jak celý Balkán, tak areál východoevropský a středoevropský (kontext slovansko-maďarský, slovansko-rumunský, slovansko-albánský a slovansko-řecký, slovansko-rakousko-německý a slovansko-baltský). Současně je nutné hledat tyto spojitosti v obecné teorii literárních žánrů, která by scelila jak žánry umělecké, tj. esteticky relevantní, tak neumělecké, věcné a vědecké.

Smyslem vytváření areálových studií v našem pojetí je tedy prolnutí filologie a jiných vědních oborů, zejména sociálněvědních, nikoli v podobě nové hierarchizace, nadřazování jedněch oborů druhým, ale ve smyslu kooperace, vzájemného komplementárního vztahu, v němž si každé vědní seskupení

Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377-398. Viz naši rec. in: *Slavia Orientalis*, tom LI, nr. 3, 2002, s. 473-477.

⁵ Ďurišin, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločnosti. I - VI*, Bratislava 1987-1993.

⁶ Kontext - překlad - hranice. Studie z komparatistiky. Centrum komparatistiky FF UK, Praha 1996. Svatoň, V.: *Epické zdroje románu*. Praha 1993. Román a „genius loci“. Regionalismus jako pojetí světa v evropské a americké literatuře. Praha, sine (1992?). *Central Europe. Core or Periphery?* Copenhagen Business School Press, København 2000.

uchová svou metodologii, své metodologické jádro, ale transcenduje přitom funkčně a obezřetně k jiným oblastem, které nahlíží svým metodologickým prizmatem.⁷

Popřevratová doba ve střední a východní Evropě (Ostmitteleuropa) přeje právě sociálním vědám, zvláště sociologii, politologii, žurnalistice a masmediálním studiím, tedy oborům, jejichž předmět a metodologie se spíše hledají a závratně rychle vyvíjejí; naopak dosti stranou zůstávají tzv. klasické humanitní disciplíny, které svůj předmět definovaly již dávno a dnes se ocitají spíše pod tlakem nových skutečností, vlastního dynamického vývoje a zmí-

⁷ Z areálové a problémově blízké sekundární literatury: Béhar, P.: *Zentraleuropa im Brennpunkt*. Graz 1994. *Bilance a výhledy středu Evropy na prahu 21. století*. Brno 2000. Bister, F. (Hrsg.): *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa*. Ljubljana 1995. Boden, M.: *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa*. München 1995. Buchleitner, K.: *Das Schicksal der anthroposophischen Bewegung und die Katastrophe Mitteleuropas*. Schaffhausen 1997. Burmeister, H.-P.: *Boldt, F.: - Mészáros, G.* (Hrsg.): *Mitteleuropa: Traum oder Trauma?* Bremen 1988. Busek, E.: *Mitteleuropa: Eine Spurensicherung*. Wien 1997. Busek, E. – Bix, E.: *Projekt Mitteleuropa*. Wien 1986. Busek, E. – Wilfinger: *Aufbruch nach Mitteleuropa: Rekonstruktion eines versunkenen Kontinents*. Wien 1986. *Centrisme interlittéraire des littératures de l'Europe Centrale*. Literární studie. Práce Slovanského ústavu AV ČR, 5, Masarykova univerzita, Brno 1999. Redacteurs: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Decloedt, L. R.-G., Van Uffalen, H.: (Hg.): *Der niederländische Sprachraum und Mitteleuropa*. Wien – Köln – Weimar 1995. Pospíšil, I.: *Il centrismo interletterario mediterraneo e la letteratura russa*. In: *Il Mediterraneo. Una rete interletteraria. La Méditerranée. Un réseau interlittéraire*. Stredomorje - medziliterárna sieť. A cura di Dionýz Ďurišin e Armando Gnisci. Università degli studi di Roma „La Sapienza“, Studi (e testi) italiani. Collana del Dipartimento di italianistica e spettacolo, Roma 2000, 101-109. Pospíšil, I.: *Sergij Vilinskij an der Masaryk-Universität in Brunn: Fakten und Zusammenhänge*. Wiener Slavistisches Jahrbuch, Bd. 42, 1996, 223-230. *Česko-slovenská vzájemnost a nevzájemnost*. Ed. I. Pospíšil, M. Zelenka. Brno 2000. Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán. Literární historické a teoretické studie*. Brno 1997. Dorovský, I.: *Balkánské meziliterární společnosti*. Brno 1993. *Jihoslovanské literatury v českém prostředí*. Ed.: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Brno 1999. *Kontext - překlad - hranice. Studie z komparatistiky*. Praha 1996. Kvapil, M.: *Bohemo-Serbica, Bohemo-Croatica*. Praha 1996. Kvapil, M.: *Serbica. Litterarum memoria*. Praha 1998. Pospíšil, I.: *Krizis filologických nauk i literaturovedčeskaja rusistika v konce tisíciletija*. *Ruskij jazyk v centre Jevropy 2, Associacija rusistov Slovakií, Banská Bystrica 2000, 44-52*. Pospíšil, I.: *Literární dílo jako reflexe meziliterárnosti (Anatolij Kim - Jurij Rytgeev - Čingiz Ajtmatov)*. In: *Litteraria Humanitas VI. Alexandr Veselovskij a dnešek*. Brno 1998, 48-59. Pospíšil, I.: *Problémy humanitních věd a literární věda: velké krize a velké očekávání*. In: *Literární věda na prahu 21. století. Nauka o literaturze u prahu XXI stulecia. Sborník z mezinárodní vědecké konference. Materiály z mezinárodovej konferenciji naukovej*. Opava 2000, ed. Libor Martinek, 42-51. Pospíšil, I.: *The Danger of Loneliness: the New Splendid Isolation*. In: *Reinhard Ibler (Hrsg.): Von der sozialistischen zu einer marktorientierten Kultur?* Würzburg 2000, 83-96. Pospíšil, I.: *Utopičnosť a hlubinnosť literárnej vedy (Meditace in margine projektu Dionýze Ďurišina)*. *Opera Slavica 1993, 1, 44-47*. Pospíšil, I.: *Východoslovanské meziliterární centrismy na pozadí balkánských centrismů*. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, Beograd 1994, t. 46-47, 19-27. *Východoslovanské literatury v českém prostředí do vzniku ČSR*. Ed.: Danuše Kšicová. Brno 1997 aj.

⁸ Rédey, Z.: *Pragmatika básnického tvaru*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie. Nitra 2000.

něných konjunkturálních disciplín a jejich metodologií: specifické místo zaujímají mezi nimi filologické vědy. V širší veřejnosti přetrvává názor, že jde o obory známé a dnes již nezajímavé, ztotožňované často s praktickou výukou cizích jazyků, se správností používání mateřského jazyka a s memorováním literárních přehledů. Tento názor někdy i mediálně vyslovovaný je však od počátku chybný. Jazyk a literatura, jimiž se jazykověda a literární věda tvořící dříve tzv. filologickou jednotu zabývají, vždy byly a jsou lakmusovým papírkem společenských procesů: jsou jednak jejich nástrojem a prostředkem, jednak zřetelnou reflexí; v jejich zrcadle se společenské procesy jeví jako obnažené, uvolněné, nahé mnohem více než po úspěšné práci investigativního žurnalisty, neboť jazyk a jeho produkty - ovšem kromě chování, jednání a mimoverbálních aktivit (gestikulace, pohyby obličeje, očí apod.) - jsou hlavním nástrojem politiky a společenských postojů.

V této souvislosti jsou jazyk a literatura také prostředkem studia areálu, tedy v podstatě prostorových procesů integrace a globalizace. Ukazuje se - a právě jazyk a jeho produkty to prozrazují nejbezprostředněji - že proces scelování neprobíhá zdaleka jednosměrně, že akce budí reakci a že se sdružování a postupování vyznačuje také jinými, často protikladnými paradigmaty, která lze označit jako dezintegraci, nekomunikaci, odcizení, disperzi a míjení. Když pomíneme náznaky jevů, jež se objevují od počátku 90. let 20. století a k nimž patří konec bipolárního světa, vznik americké monopolarity doprovázené plejádou drobnějších multipolarit, v některých koncepcích i tzv. konec dějin, prohloubený rozpor Sever - Jih a tzv. střet civilizací výrazně naznačený vzestupem terorismu, je zřejmé, že dominantním evropským problémem je drobná, složitá, často rozporuplná historie, multietnicita a multikulturnost kontinentu a to, čemu se říká civilizační a kulturní paměť. Pluralita, historická zvrásněnost a mnohvrstevnatost starého světadílu do značné míry také predestinuje postupy scelování. Jinak řečeno: technokratické a inženýrské grify politologů, kteří se snaží - poněkud aritmeticky a geometricky - zkoumat politické systémy a dokonce přímočaře aplikovat některé zkušenosti odjinud na evropské poměry - mohou mít úspěch v čisté teorii a zpočátku možná i v institucionálně a mocensky řízené praxi, ale dlouhodobě vytvářejí nové problémy a nové konflikty. Nelze popírat význam násilí v dějinách, jež zanechává trvalé stopy v společenské realitě a hlavně v společenském vědomí (revoluce a jejich důsledky, změny v průmyslu, dopravě a zemědělství, politické struktury, války aj.), ale většinou nevedly k trvalejším posunům: civilizačně archetypální paradigmaty mají neobyčejnou životnost, skrývají se často za novými fasádami a pak přes ně zpětně pronikají, neboť jsou spojena až s biologickým podložím lidské bytosti.

Při jakémkoli scelování, při jakýchkoli integračních procesech v Evropě je nezbytné především zohlednění její multinacionální struktury. S tzv. ná-

rodnostní otázkou si dosud nevěděl rady žádný společenský systém, neboť ta je spojena s biogenetickou podstatou člověka a nejvíce spojuje lidstvo s přírodou a jejími zákonitostmi. Milióny let vývoje někdy i kataklyzmatického, a tudíž přerývaného - vytvářely vzorce chování a jednání, které nelze nerespektovat (nedůvěra mezi etniky vycházející z odlišností jazykových, kulturních, civilizačních, projevy nepřátelství, pud kmenové sebezáchovy, genocidní jednání apod.); některé politické systémy těchto vzorců využívaly a zneužívaly (nacionalismus), jiné se je snažily potlačovat, ale posléze kapitulovaly, braly je jako „černou skříňku“, tabuizovaly je nebo se je snažily využít v boji o ovládnutí světa (komunistické hnutí, průmyslově vojenský komplex, boj proti kolonialismu, karta tzv. třetího světa). Taktika zamlčování a tabuizování, případně užívání eufemismů se v Evropě ukazuje jako neplodná: zatímco v USA mohla násilná antisegregační politika vést k dobově přijatelným výsledkům, v Evropě je to - vzhledem k dějinným peripetiím - podstatně složitější.

Vedle snahy o scelování vznikají i nová dělení: tradiční jsou dichotomie Západ - Východ a Sever - Jih. Přitom však každý myslí těmito pojmy něco jiného. Kulturně patří české země již přijetím latinského ritu k Západu, ale dlouhodobě stojí spíše na křižovatce, neboť velká část Moravy patří geologicky, přírodně, civilizačně a kulturně spíše k mediteránnímu okruhu, zatímco západní Morava a celé Čechy k prostoru euroatlantickému, západoevropskému. Například pro Francouze jsme ovšem zjevně na Východě; jinak řečeno: Aš patří k Východu, zatímco Helsinky a Istanbul k Západu - to je ovšem dělení zjevně politické a dnes již neodpovídající skutečnosti. Přitom např. Ukrajinci a Bělorusové se vůbec necítí být součástí Východu nebo se označují za střední Evropu - Východem tu myslí Rusko a ještě spíše Asii. Není také jasné, co je to Evropa: končí na Urale, nebo na řece Moravě? Při běžné komunikaci v zemích EU lze snadno zjistit, že v Evropě české země ještě nejsou: myslí se tím samozřejmě členství v EU. Kdo není v EU, nepatří do Evropy. Jsou to sice známé synekdochické vzorce, ale mají značnou výpovědní hodnotu: ukazují především na to, co by lidé chtěli mít a jak na věci nahlížíjí. Názory tzv. řadového občana EU jsou tu mnohem průkaznější než diplomatická stanoviska politiků a vlád. Historicky je zřejmé, že celá Evropa patří k mediteránnímu civilizačnímu okruhu, který má svůj původ ve východním Středomoří, tedy spíše v západní Asii, ale nelze také popírat další štěpení, například arabskou invazi, církevní schizma z roku 1054, mongolský vpád apod. Tyto integračně dezintegrační tendence zvrášňovaly tělo Evropy a projevují se svými důsledky dodnes.

V hledání integračních jader bylo učiněno několik pokusů, které v podstatě vycházely z odkrývání starých spojitostí a jejich restitucí a restaurací. Jedním z těchto jader je již zmíněný pojem střední Ev-

ropy. V postmoderní době se také množí různé teorie, které jdou proti dosavadním ustáleným paradigmatům či proti tomu, čemu se říká „common sense“; často některé principy, na nichž stojí kapitalistická společnost a parlamentní demokracie, jdou proti jiným principům (obrácená úloha majorit a minorit v etnických otázkách, legislativní podlamování biologicky podmíněných vztahů mezi pohlavími, které byly v průběhu tisíciletí již v značné míře kultivovány: na jedné straně možnost trestního stíhání pouhých lascivních pohledů, na druhé takřka oficiálně podporovaná pohlavní promiskuita, akcentovaná „kauzami“ předních politiků a „hvězd“ showbyznysu, móda nákladných večírků za milióny tváří v tvář devastovaným odvětvím školství, kultury a zdravotnictví - nemluvě o světových souvislostech - celkově všeobecný pád morálních autorit). V tomto karnevalovém reji vnímaném mnohými jako hodnotový chaos přirozeně vzrůstá potřeba nadosobních ideálů proti pouhému konzumu, žizeň po silných osobnostech - to vše však může mít a často má svou odvrácenou stranu.

V tomto procesu scelování se začíná znovu objevovat zcela netechnologické a nekonzumní téma lidského štěstí a smyslu života: zdá se však, že na to stávající instituce, tj. stát, politické strany, církve, ba ani občanská společnost nejsou připraveny, neboť také ony se ocitly v tlaku globalizovaného světa směřujícího spíše k uniformitě než k individualitě a budování nové osobnosti 21. století, jsou až příliš zaujaty konzumními a výdělečnými starostmi. Na jedné straně velké posuny, technologické převraty a masová hnutí, na straně druhé uzavírání individua či diskurzních entit do sebe, jejich disperze, izolovanost: podle našeho soudu tu byla přetřata důležitá tepna spojující osobní, jedinečné a obecné. Jedno totiž sankcionovalo druhé, jedno dodávalo sílu druhému, jedincova intimita potřebuje celostní potvrzení, makropohyby musí být dotvrzeny v společenské mikrostruktuře: zprofanovaný výrok o rodině jako základu státu se tu najednou jeví jako vážné a varovné podobenství.

Evropská dimenze, evropská integrace a hledání evropské identity se v průběhu vývoje ocitlo v nepochybně rozsáhlejším integračním procesu - v tzv. globalizaci, která nemá primárně evropský rozměr a vychází z jiných, byť blízkých civilizačních zkušeností. Evropská integrace se tak nevyhnutelně stává součástí těchto technologických makropohybů, v nichž se však může ztratit nebo alespoň výrazně oslabit evropské specifikum. Jedním z důležitých protitahů, v němž může Evropa výrazně uplatnit své specifikum, je kultura, umění, nejbezprostředněji však to umění, které zachází se slovem jako nástrojem komunikace - literatura.

Jazyk a literatura jsou tedy nejen pramenem informací o společenských pohybech, nejsou jen prostředníkem těchto pohybů, ale mohou být také jednou z podstatných sil v těchto procesech scelování právě tím, že se v nich jako v kape vody zračí rozporost tohoto procesu, že mohou ve své velmi

specifické, citlivé struktury uchovat archetypální vrstvy a tím kultivovat tyto v podstatě velmi hrubé a technologické procesy, uchovávat paměť a prezentovat různé škály hodnot, které předvádějí pluralitu lidského myšlení a nabízejí různé alternativy - včerejší i dnešní - tváří v tvář dominanci určitých sil a procesů. Nazval bych tyto slovesné a obecně umělecké a kulturní vrstvy jakousi pojistkou proti hrozícímu napětí a eventuálním společenským a civilizačním kataklyzmatům, které s sebou zásadní restrukturační obvykle nesou. Tyto vrstvy se však nemohou udržet samy o sobě, musí být společensky sankcionovány, musí být samy pěstovány ve smyslu poskytnutí nezbytných prostředků, prostoru a času. Kultura - stejně jako příroda - je v jistém smyslu bezbranná: není však něčím, co stojí mimo nás a musí být pěstováno a podporováno, neboť je přímo naší součástí; příroda je celek, jehož jsme součástí, kultura není podle mého soudu nepřitelem přírody (J. Šmajš), je spíše její intelektuální alternativou: jestliže přírodu vytvořil snad Bůh, pak kulturou člověk s Bohem soupeří nebo ho napodobuje v tom, co umí a v čem může zprostředkovat dění v jiných světech (vytváří pomocí techné kosmologické obrazy zakódované v jeho psyché - tak lze syntetizovat i kosmologické a kosmogonické, technologické a psychologické kořeny estetiky v mediteránním okruhu). Přírodu a kulturu lze takto chápat nikoli kontradiktory, ale spíše komplementárně: v přírodě jsou zakotveny jevy, které kulturu motivicky a ideově zásobují, v kultuře jsou archetypy, které modelují náš postoj k přírodě. Podobně by jistě bylo možné modelovat vztahy ke globalizačním procesům a učinit je součástí celkového pohybu, antagonismus dominantních sil našeho věku překonávat „orchestrací“ ve velkých, diachronně strukturovaných a navzájem souvisejících celcích, tedy - jak již bylo jinde naznačeno - v rovině paradigmatické a syntagmatické, vertikální i horizontální. Tato dnes v podstatě utopická (v původním smyslu „utopia“ - tedy „žádné, neexistující místo“, věci, které se dosud nikde nepodařilo realizovat) představa však předpokládá jiné než utilitaristické vztahy člověka ke světu a k sobě samému. Souboj utilitarismu a antiutilitarismu ve společnosti a kultuře není nový. Pojmy jako evropská dimenze, evropská integrace a globalizace jsou jednou z jeho dnešních podob.

Zatímco moderna a avantgarda zdůrazňovaly původnost, originalitu, tedy v jistém smyslu elitárnost, výlučnost svých objevů a experimentů, další směry a tendence, spojené s postmodernismem, v důsledku relativizace tzv. původnosti a akcentace ambivalentnosti, meta- a intertextovosti přímo vyzývají k slučování, spojování a také k vlastní dešifraci sdruženými silami. Ve společnosti s preferovanými minoritami národnostními, rasovými, sexuálními, v době feminismu a gender studies, masových přesunů obyvatelstva srovná-

telných snad jen se stěhováním národů na konci starověku a v raném středověku, v epoše prostorové těsnosti a komunikačních dálnic, avšak i vzrůstajícího nebezpečí nové totalizace společnosti, která bude o to trvalejší, oč bude interpretovatelnější jako nevyhnutelná a jako *conditio sine qua non* přežití lidstva, vzrůstá potřeba pochopení „jinakosti“, současně však také nového sebeuvědomění a realistického, nikoli idylického, v podstatě falešného předstírání sympatie. Nezbytnou podmínkou se stává komunikační flexibilita založená však na věcné kalkulaci vlastních a cizích zájmů. Schopnost vcítění do cizích osudů, jiných prostorů, do neznámých dějinných hloubek bude také jednou z cest k hlubšímu porozumění nové literatury, tj. nikoli jen postmoderní, ale vůbec literatury, která reflektuje tyto epochálně nové situace a zkušenosti: multikulturnost a multietnicita, multilingvnost již nejsou výlučnými rysy určitého topu, třeba lokality habsburské Vídně⁸ nebo rysem tehdejší střední Evropy, ale obecnou vlastností globalizovaného světa. Tomu by mělo vyjít vstříc i integrované areálové bádání: právě tzv. nové literatury se týká více než předchozích vývojových fází umění.

Jinde jsme tento stav ukázali na česko-německém spisovateli Otu Filipovi a ukrajinské filozofce a spisovatelce Oxaně Zabužko.⁹ Filip podstatnou část své tvorby situoval do Ostravy, kdysi národnostního kotle, v němž se zmítaly životy Slezanů, Čechů, Moravanů, Poláků, Němců a Židů. Základním rysem Filipových postav je nezakotvenost, vykořeněnost, věčné hledání a bloudění, věčné kompromisy, upoutání ideály i jejich zmarňování.

Rozpolcenost, dualismus, podvojnost promítající se ve vykořeněnosti a ahasverovském bloudění je však nejen jeho povahovým rysem vyplývajícím z životního soudu a životopisné determinace, ale také metodou psaní, kterou z toho vytěžil a kterou uplatňuje v rozporné, mezní kronikově konfesionalní formě. Projevuje tím i svůj lidský a autorský typ historicky vycházející ze středoevropské životní zkušenosti v národnostním a historickém „melting

⁸ S. Simonek: *Distanzierte Nähe. Die slawische Moderne der Donaumonarchie und die Wiener Moderne. Wechselwirkungen. Österreichische Literatur im internationalen Kontext.* Herausgegeben von Leopold R. G. Decloedt, Stefan Simonek. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt a. M. – New York – Oxford – Wien 2002.

⁹ Postmodernistický romantismus Oxany Zabužko v románu *Terénní průzkum ukrajinského sexu*. In: *Slovanský romantismus – Poetika romantična v slovanských literaturách.* Banská Bystrica 2002, s. 127-137. Areál – sociální vědy – filologie. In: *Areál – sociální vědy – filologie.* Ed. Ivo Pospíšil. Kabinet integrované žánrové typologie, Ústav slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2002, s. 3-25. Vizualizace v komplexu uměleckých detailů v románu *Oty Filipa Sedmý životopis*. In: *Dwudziestowieczna ikonosfera w literaturach europejskich. Wizualizacja w literaturze.* Pod redakcją Bożeny Tokarz, Katowice 2002, s. 299-307. *Nova tryvoga na perelomi tysjačolit'* (ukraj. překlad doslovu k českému vydání románu *Oksany Zabužko Polní výzkum ukrajinského sexu*, Praha 2001). *Duklja* 2002, no. 4, s. 65-67. *Literatura a úzkost: Ota Filip a Oksana Zabužko.* *Bohemica Litteraria*, roč. 2001, V 4, s. 147-153.

pot“ mezi Němci a Čechy; literatura projevuje svou axiologickou determinantu jako prostorovou, areálovou nezakotvenost: areál meziválečného, válečného a poválečného Československa či Protektorátu Čechy a Morava a jeho diachronie je klíčem k osudům postav, k jejich rozpolcení a tragickému osudu.

Konfesní román ukrajinské literární vědkyně, filozofky, básničky a prozaičky Oxany Zabuzko *Terénní průzkum ukrajinského sexu* (1998, česky jako *Polní výzkum ukrajinského sexu*, 2001, přel. Rita Kindlerová) ukazuje zdvojenou metatextovost postmodernismu: autory této literatury jsou dnes často – mnohem více než dříve – ti, kteří ji také teoreticky reflektují (V. Macura, D. Hodrová aj.).¹⁰

Základním rysem romantického přístupu O. Zabuzko je vypjatý individualismus, který má však mnohem komplikovanější tvář než staré romantické individualismy, jak je známe z poezie, prózy a dramatu konce 18. a první poloviny 19. století. Jde o individualismus ženy v mužském světě, ale nejde o typický případ feministické prózy, ale o pozici příslušnice relativně malého, zuboženého národa, který ve velkém světě hledá svou novou existenci, jde o umělkyni, která má úspěchy, ale je limitována ženskostí a ukrajinskostí.

Jazykově, kulturně a prostorově se román pohybuje mezi Kyjevem a světem, zejména anglosaským, za zády s ruskou tradicí, která se prodírá do jazyka a mentality jako antinomická dvojice lásky a nenávisti. V prostorové neukotvenosti tkví také hodnotová neukotvenost a ambivalence. Haßliebe, postmoderní ambivalence hodnot, se objevuje ve vztahu k vlasti, Ukrajině. Je to rodná země, jejímž jazykem vypravěčka mluví, ale kde se současně nemůže dostat z obklíčení všudypřítomné ruštiny, kterou nenávidí, ale kterou pokládá také za svou.

Ještě podnětnější mohou být areálové přístupy v případech zkoumání některých společensky relevantních literárních žánrů: román k nim mimo veškerou pochybnost patří. Teoretikové románu se shodují na některých obecných rysech žánru: má to být mimo jiné relativně volná struktura, větší počet postav, jevů a událostí, vývoj líčeného prostředí a charakterů, tvarová různorodost, schopnost integrovat jiné celistvé žánry nebo jejich prvky (drama, lyrika, elegie, balada apod.). G. W. F. Hegel definoval román jako „buržoazní eposej“, čímž naznačil další dvě vlastnosti žánru: 1. jeho dominantní úlohu v rámci literatury podobnou té, kterou hrál ve starověkých kulturách *epos*; 2. sepětí strukturální „volnosti“ románu s vývojem měšťanstva jako nového společenského hegemonu; 3. jeho velkou noetickou (poznávací) schopnost. Vzhledem k strukturální rozmanitosti a schopnosti vstřebat heterogenní materiál může román výrazněji než jiné žánry plnit nejrůznější funkce (estetickou, ale také didaktickou, filozofickou, publicistickou aj.).

¹⁰ L. Pavera: Slovo, paměť, tradice, Opava 2001, kap. Na cestě k integrálu, s. 16 n.

Základním znakem románu je podle našeho soudu permanentní syntéza: za neustávající integrace nových motivů, žánrových prvků a žánrových vrstev prochází řetězcem tvarových proměn, které vrcholí v uzlových vývojových bodech (např. rytířský román syntetizuje prvky antické literatury včetně antického románu, pikareskní román k nim ještě připojuje motivy světské literatury apod.). Permanentní žánrová syntéza je doprovázena parodickými nebo pseudoparodickými postupy, které vyvolávají dojem nadřazenosti románu nad ostatními žánry, toho, že si román ostatní žánry podřizuje (Michail Bachtin).

Vyjdeme v této úvaze z teorie, kterou jsem formuloval v několika studiích a jedné knize a nazval „**prae-post efekt**“ nebo „**prae-post paradox**“. Týká se vývoje ruské literatury a do jisté míry se týká vývoje slovanských literatur v jejich celkovosti nebo alespoň v některých jejich obdobích. Tlak poetologických impulsů jiných literatur evropských, například francouzské, italské, německé, anglické aj., vedl k imitaci těchto poetik, ale také k tomu, že některé podněty byly přejaty jen obrysově a vytvářely zcela jiné celky, jež pak působily inovativně: transformace podnětů, například na ruské půdě, vedla k tomu, co nazýváme zázrakem ruské literatury. Jinak řečeno: nedokonalé přijetí poetologického impulsu vedlo k vytvoření jiné, nové poetiky. Tato idea souvisí s pojmy, které Zdeněk Mathauser nazval habilita, superhabilita a metahabilita: právě v metahabilitě, jakémisi poetologickém úkroku stranou, jakési intencionální nedokonalosti, v odmítnutí tzv. mistrovství a v hledání klikatých cest dál spočívá efekt prae-post efektu. Konkrétně ruská literatura přijímala poetologické podněty „silných“ evropských literatur zejména od 18. století, ale v několika vlnách: tím současně odmítám teorii, že ruské 18. století, které bylo dílnou ruské literatury, stačilo k důkladnému vstřebání těchto impulsů, stejně jako mi není zcela blízká koncepce fázového posunu z pera Vadima Kožinova, který například ruský romantismus posouvá do období 30.-50. let 19. století, tj. k hnutí slavjanofilů, realismus do 80. let 19. století apod. Naopak - tyto směry včetně realismu byly absorbovány postupně, takže v Rusku klasické datum 1842, tj. rok vydání Gogolových Mrtvých duší, můžeme i nadále pokládat za symbolický počátek ruského realismu, pokud za něj ovšem nepokládáme prózy o dobré desetiletí starší.

O faktoru geografického prostoru jako determinantě ruských dějin psal již P. J. Čaadajev: tzv. literární zeměpis se často omezoval na pozitivistické bádání o vlivu prostředí; nicméně nové promyšlení prostorové ukotvenosti literatury ve smyslu lokality i totality, šíření určitého prvku a podmínek tohoto šíření ve spojitosti s faktory sociologickými, psychologickými, ale také poetologickými může ukázat román vůbec a jeho invazi na ruskou půdu v novém světle.

Období zlomu či obratu na sklonku 20. století spojované v umění s doznívající modernou, novorealistickými tendencemi a hlavně s postmodernou a v společenském myšlení a vědách s poststrukturalistickou fází má spíše divergentní funkci: román se opětovně – jako už za časů romantismu a moderny – rozestupuje a navazuje kontakty s evropským uměním a jeho jednotlivými uzlovými fázemi. Patrný je příklon k stylové oprostěnosti klasicismu a úvahovosti osvícenství (M. Kundera), resp. sentimentalismu (ruská postmoderna): každá národní literatura využívá vlastních textů, slovesných tradic a mýtů, aby s nimi v románovém tvaru pracovala ve smyslu reminiscencí, metatextů a aluzí, aby je pojala do své ambivalentní struktury.

Vzhledem k tomu, že například slovanské země nebyly původní vlastí románu, klíčovou se tu jeví otázka jeho autochtonnosti nebo přejatosti a jejích důsledků. Tu bude v centru pozornosti literatura a její žánry mezi póly přijetí a rezistence, kam zasahují jak faktory tzv. mimoliterární, včetně společenského, ba i přírodního prostoru, ale také vnitřní poetologická schopnost nové podněty vstřebat a najít jim ve vlastní stavbě odpovídající místo. Klíčem je nikoli zdůrazňování areálové prostorovosti, sociálnosti nebo psychologičnosti na straně jedné nebo technologičnosti či vcítění, rozumění, jinakosti apod. na straně druhé, ale právě propojení vnitřního a vnějšího; toho si byli dobře vědomi R. Wellek a A. Warren metodicky rozdělující tyto okruhy do dvou oddílů. Areálová studia by mohla být mostem, po němž lze dojít z břehu vnitřního na vnější a naopak: pak se pravděpodobně ukáže, že je těch mostů třeba daleko víc. Ale každý začátek je těžký.

Резюме

Автор настоящей статьи анализирует проблематику новой позиции литературоведения и филологических наук в эпоху глобализации, стараясь связать воедино проблемы развития литературы 20 века (модернизм – авангард – постмодернизм) с коренными вопросами литературоведческой методологии, основывающейся на треугольнике *ареал – социальные науки – филология*, сохраняя, однако, природу литературоведения как компактной научной дисциплины. Одновременно подчеркивается важность опыта Средней Европы как естественного мультикультурного пространства и положение славянских литератур в целом.

Summary

The author of the present study analyses a cluster of problems connected with the new position of literary criticism and philology in general in the period of globalisation and attempts at linking the problems of the 20th-century

literary evolution (Modernism - Avantgarde – Postmodernism) with the substantial questions of the methodology of literary criticism based on the triangle *area – social sciences – philology* preserving, at the same time, the dominant features of literary criticism as a consistent discipline. He also accentuates the importance and experience of Central European area as a natural multicultural space and the role of Slavonic literatures in their complexity.

